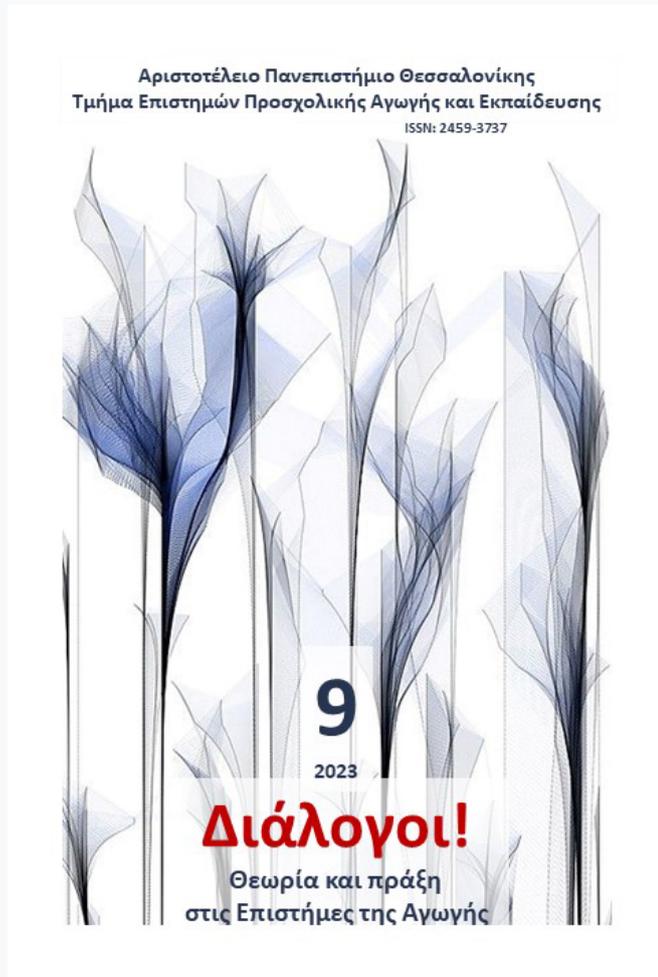

Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης

Τόμ. 9 (2023)

Σχεδιασμός και εφαρμογή προγράμματος σεξουαλικής αγωγής σε εφήβους/ες με διαταραχή αυτιστικού φάσματος με στόχο τη μείωση ανεπιθύμητων συμπεριφορών

Ασημίνα Τσιμπιδάκη, Ευαγγελία Γλαβά

doi: [10.12681/dial.36280](https://doi.org/10.12681/dial.36280)

Copyright © 2023, Ασημίνα Τσιμπιδάκη, Ευαγγελία Γλαβά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιμπιδάκη Α., & Γλαβά Ε. (2023). Σχεδιασμός και εφαρμογή προγράμματος σεξουαλικής αγωγής σε εφήβους/ες με διαταραχή αυτιστικού φάσματος με στόχο τη μείωση ανεπιθύμητων συμπεριφορών. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 9, 69–89. <https://doi.org/10.12681/dial.36280>

Σχεδιασμός και εφαρμογή προγράμματος σεξουαλικής αγωγής σε εφήβους/ες με διαταραχή αυτιστικού φάσματος με στόχο τη μείωση ανεπιθύμητων συμπεριφορών

Ασημίνα Τσιμπιδάκη¹ & Ευαγγελία Γλαβά¹

¹Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Οι έφηβοι/ες με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) έρχονται αντιμέτωποι/ες με ποικίλες δυσκολίες, που σχετίζονται με τη σεξουαλική τους ανάπτυξη και αναζήτηση. Η εφηβεία για τα νεαρά άτομα με ΔΑΦ αποτελεί την αφετηρία για την εμφάνιση νέων μη κοινωνικά αποδεκτών συμπεριφορών, οι οποίες δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο την καθημερινότητα τους, καθιστώντας αναγκαία τη σεξουαλική τους εκπαίδευση. Η έρευνα για τη σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ ανέδειξε την ελλιπή εκπαίδευσή τους, καθώς και τη μειωμένη τους εμπειρία, τα οποία οδηγούν στην εμφάνιση συμπεριφορών που δεν είναι επιθυμητές ή κοινωνικά αποδεκτές. Η παρούσα μελέτη, η οποία συνιστά μία πιλοτική έρευνα, πραγματεύεται τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση ενός διδακτικού προγράμματος παρέμβασης για εφήβους/ες με ΔΑΦ. Το πρόγραμμα παρέμβασης είχε ως στόχο την ανάπτυξη σεξουαλικών γνώσεων και τη βελτίωση της σεξουαλικής συμπεριφοράς εφήβων με ΔΑΦ. Το δείγμα ήταν 20 έφηβοι/ες με επίσημη διάγνωση-διαφοροδιάγνωση ΔΑΦ. Η συλλογή των δεδομένων βασίστηκε σε συμμετοχική παρατήρηση και ένα άτυπο κριτήριο αξιολόγησης σχεδιασμένο για τις ανάγκες του προγράμματος. Η ανάλυση των δεδομένων ήταν μικτή (ποιοτική και ποσοτική). Σύμφωνα με τα ευρήματα, το πρόγραμμα συνέβαλλε στη βελτίωση των σεξουαλικών γνώσεων των εφήβων, και στη μείωση της εμφάνισης ανεπιθύμητων συμπεριφορών. Επιπλέον, μέσω του προγράμματος, οι έφηβοι/ες διέκριναν τους όρους ιδιωτικός και δημόσιος χώρος, περιόρισαν τις σεξουαλικές τους συμπεριφορές, κυρίως στον ιδιωτικό τους χώρο, και παράλληλα, άρχισαν να τηρούν με συνέπεια τους κανόνες υγιεινής. Το πρόγραμμα ανέδειξε εκ νέου τον σημαντικό ρόλο της εφαρμογής αποτελεσματικών προγραμμάτων σεξουαλικής εκπαίδευσης σε άτομα με ΔΑΦ.

Λέξεις-κλειδιά: Έφηβοι/ες, διαταραχές αυτιστικού φάσματος (ΔΑΦ), πρόγραμμα παρέμβασης, σεξουαλική εκπαίδευση, σεξουαλική γνώση, συμπεριφορά

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Ασημίνα Τσιμπιδάκη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Δημοκρατίας 1, Ρόδος 85132, tsibidaki@aegean.gr

Correspondent author: Assimina Tsibidaki, University of the Aegean, 1 Dimokratias str., Rhodes 85132, tsibidaki@aegean.gr

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
e-publisher: National Documentation Centre, National Hellenic Research Foundation
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/dialogoi>

Abstract

Adolescents with autism spectrum disorder (ASD) face a variety of difficulties related to their sexual development and exploration. Adolescence for young people with ASD is the starting point for the emergence of new, socially unacceptable behaviors that further complicate their daily lives, making it necessary to provide them with sexual education. Research on the sexual education of adolescents with ASD has highlighted their lack of education and their limited experience, which lead to the emergence of behaviors that are not desirable or socially acceptable. The present study, which constitutes a pilot study, addresses the design, implementation, and evaluation of an educational intervention program for adolescents with ASD. The intervention program aimed to develop sexual knowledge and improve the sexual behavior of adolescents with ASD. The sample consisted of 20 adolescents with a formal diagnosis of ASD. Data collection was based on participatory observation and an informal evaluation designed for the needs of the program. Data analysis followed a mixed-methods design (both qualitative and quantitative). According to the findings, the program improved adolescents' sexuality knowledge and reduced the occurrence of unwanted behaviors. In addition, through the program, the adolescents distinguished between the terms private and public space, limited their sexual behaviors, especially in their private space, and, at the same time, started to consistently adhere to hygiene rules. The project re-emphasized the importance of implementing effective sexuality education programs for people with ASD.

Key words: Adolescents, autism spectrum disorders (ASD), intervention program, sexual education, sexual knowledge, behavior

Εισαγωγή

Η σεξουαλικότητα αποτελεί ένα αναπόσπαστο τμήμα της προσωπικότητας κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, και είναι έμφυτη σε κάθε άτομο, είτε τυπικής, είτε άτυπης ανάπτυξης. Συγχρόνως, η σεξουαλικότητα είναι ένας πολυδιάστατος όρος, ο οποίος εμπεριέχει το σύνολο όλων των βιολογικών κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων που αντιπροσωπεύει, όπως το φύλο, τη σεξουαλική και κοινωνική ταυτότητα του ατόμου, τον έρωτα, τους ρόλους, την αναπαραγωγή, τις στάσεις και τις πεποιθήσεις. (Greenberg et al., 2016). Κατά συνέπεια, η σεξουαλικότητα εμπεριέχει τις σεξουαλικές γνώσεις του ατόμου, τις σκέψεις, τις συμπεριφορές, τις αξίες, και επηρεάζει την ποιότητα ζωής του (Parchomiuk, 2018).

Στην εφηβεία, το άτομο αρχίζει να ανακαλύπτει πτυχές της σεξουαλικότητάς του, όπως τις σεξουαλικές του προτιμήσεις, να εξερευνά τη σεξουαλικότητα και να σχηματίζει τη σεξουαλική του ταυτότητα (Tissot, 2009). Ειδικότερα, οι έφηβοι/ες με Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) έρχονται αντιμέτωποι/ες με ποικίλες δυσκολίες, που σχετίζονται με τη σεξουαλική τους ανάπτυξη και αναζήτηση.

Η αναπτυξιακή πορεία που ακολουθούν τα άτομα με ΔΑΦ δεν είναι ίδια με τα άτομα τυπικής ανάπτυξης. Πιο αναλυτικά, σε κάποιους τομείς μπορεί να αναπτύσσονται με τον ίδιο ρυθμό (π.χ. σώμα), και σε κάποιους άλλους τομείς να εμφανίζουν διαφοροποίηση (π.χ. κοινωνική αλληλεπίδραση) (Γκόγκος, 2020). Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να ενέχει κινδύνους, όπως για παράδειγμα, δημιουργία άγχους στο άτομο, αυξημένη σεξουαλική διέγερση, ανεπιθύμητες συμπεριφορές και σύγχυση (Koller, 2000).

Παρατηρούνται, μάλιστα, επιθετικά επεισόδια, τα οποία εκδηλώνονται από εφήβους/ες με ΔΑΦ, εξαιτίας της αδυναμίας τους να κατανοήσουν τις προσδοκίες του κοινωνικού περιγύρου (Γκόγκος, 2020). Το αίσθημα του άγχους γίνεται πιο έντονο, κατά τη προεφηβεία και εφηβεία, καθώς αφυπνίζονται οι σεξουαλικές ορμές (Koller, 2000).

Όσον αφορά στη σεξουαλικότητα των εφήβων με ΔΑΦ, προγενέστερες έρευνες έχουν επισημάνει ότι οι έφηβοι/ες με ΔΑΦ ακολουθούν τον ίδιο ρυθμό ανάπτυξης σχετικά με τη σεξουαλικότητά και το ρομαντικό τους ενδιαφέρον με τον αντίστοιχο ηλικιακά τυπικό αναπτυσσόμενο πληθυσμό (Γκόγκος, 2020). Οι έρευνες επιβεβαιώνουν ότι οι έφηβοι/ες με ΔΑΦ έχουν, όπως και τα άτομα τυπικής ανάπτυξης, ποικίλες σεξουαλικές ορμές και ανάγκες (Hellemans et al., 2007, 2010· Hénault & Attwood, 2002· Stokes & Kaur, 2005). Συνάμα, έχει επισημανθεί ότι η βιολογική ανάπτυξη των εφήβων με ΔΑΦ είναι συγκρίσιμη με αυτήν των εφήβων τυπικής ανάπτυξης, ενώ τα ελλείμματα στην επικοινωνία, τα οποία χαρακτηρίζουν τις ΔΑΦ, γίνονται συχνά αίτια εκδήλωσης επιθετικής και ακατάλληλης συμπεριφοράς (Γκόγκος, 2020). Η έρευνα προτείνει, επίσης, ότι οι έφηβοι/ες με ΔΑΦ αντιλαμβάνονται την αλλαγή στο σώμα τους και τη σεξουαλικότητά τους με διαφορετικούς τρόπους. Από τη μία πλευρά, οι αισθητηριακές ευαισθησίες που βιώνουν, μπορεί να οδηγήσουν σε υπερβολικές ή ανεπαρκείς αντιδράσεις στα σεξουαλικά ερεθίσματα (Aston, 2012). Από την άλλη, τα άτομα με αισθητηριακές δυσλειτουργίες μπορεί να αντιμετωπίσουν δυσκολία στη διέγερση και στην επίτευξη οργασμού (Hénault, 2006).

Η ελλιπής σεξουαλική εκπαίδευση των εφήβων με ΔΑΦ και η μειωμένη τους εμπειρία οδηγούν στην εμφάνιση συμπεριφορών που δεν είναι επιθυμητές ή κοινωνικά αποδεκτές, όπως υπερ-σεξουαλική και παραφιλική συμπεριφορά, ή ακατάλληλη εν γένει σεξουαλική συμπεριφορά (Brown-Lavoie et al., 2014· Stokes et al., 2007). Κατά συνέπεια, η σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ κρίνεται ζωτικής σημασίας, αφενός για την ποιότητα στην ερωτική τους ζωή (Dewinter et al., 2015) και αφετέρου, για τη μείωση ανεπιθύμητων συμπεριφορών.

Η βιβλιογραφική έρευνα αναδεικνύει ότι η σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ συνιστά ένα πεδίο που τα τελευταία χρόνια έχει προσελκύσει το επιστημονικό ενδιαφέρον πολλών ερευνητών/τριών (Γενά & Γκόγκος, 2017). Επιπρόσθετα, έχει αποδείξει ότι οι έφηβοι/ες, μέσω προγραμμάτων σεξουαλικής εκπαίδευσης, αυξάνουν τις γνώσεις τους για τη σεξουαλική υγεία (Mellanby et al., 1995), βελτιώνουν τις σεξουαλικές γνώσεις και δεξιότητες, ενισχύουν τη σεξουαλική αυτοδυναμία (Dekker et al., 2015· García-Vázquez et al., 2020· Visser et al., 2017) και, επιπρόσθετα, μειώνουν τις ανεπιθύμητες (Tissot, 2009) και τις μη κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές (Stokes et al., 2007).

Με δεδομένο ότι τα στατιστικά στοιχεία των τελευταίων χρόνων φανερώνουν μία σαφή αύξηση των ατόμων με διάγνωση-διαφοροδιάγνωση ΔΑΦ σε παγκόσμιο επίπεδο (Ballan & Freyer, 2017), κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική η σχεδίαση και η εφαρμογή προγραμμάτων παρέμβασης, που στοχεύουν στη σφαιρική εκπαίδευσή τους, αλλά και ιδιαίτερα στη σεξουαλική τους διαπαιδαγώγηση (Γκόγκος, 2020). Συνάμα, προβάλλεται αναγκαία και η δημιουργία ευκαιριών για επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και του ειδικού εκπαιδευτικού προσωπικού - επαγγελματιών υγείας, που εμπλέκονται στη διαδικασία της σεξουαλικής εκπαίδευσής τους (Hatton & Tector, 2010· Larson et al., 2021· Kalyva, 2010).

Αξίζει να αναφερθεί ότι μολονότι η πλειονότητα των ερευνών προβάλλει την ανάγκη για περισσότερη διερεύνηση του θέματος της σεξουαλικής αγωγής ατόμων με ΔΑΦ, καθώς και τη δημιουργία επιπλέον προγραμμάτων σεξουαλικής εκπαίδευσης (Chan & John, 2012· Dewinter et al., 2017· Gilmour et al., 2012· Hellemans et al., 2007· Kalyva, 2010· Kellaher, 2015· Mehzabin & Stokes, 2011· Schöttle et al., 2017), ωστόσο, η σεξουαλική εκπαίδευση των εφήβων με ΔΑΦ δεν έχει ακόμα ερευνηθεί επαρκώς, καθώς στην αρχή θεωρήθηκε από τους/τις επιστήμονες η σεξουαλικότητά τους ως «ελλειμματική» συγκριτικά με των ατόμων τυπικής ανάπτυξης και κατά συνέπεια, δεν θεωρήθηκε άξια διερεύνησης. Μάλιστα, θεωρώντας οι επιστήμονες τις ΔΑΦ ως σύνδρομο της παιδικής ηλικίας, δεν έδωσαν έμφαση στη σεξουαλική εκπαίδευση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας (Ballan, 2012). Στη συνέχεια, βέβαια, πραγματοποιήθηκαν έρευνες για τη σεξουαλικότητα των ατόμων με ειδικές αναπτυξιακές ανάγκες, αλλά ως δείγμα συμμετείχαν κυρίως άτομα με νοητικές αναπηρίες, και όχι με ΔΑΦ (Travers & Tincani, 2010).

Σε έρευνες που πραγματοποιήθηκαν μεταγενέστερα και συμμετείχαν άτομα με ΔΑΦ, αυτές ήταν κυρίως περιγραφικές ή θεωρητικές, ενώ απαντώνται ελάχιστες εμπειρικές έρευνες με στόχο κυρίως την αξιολόγηση σεξουαλικών συμπεριφορών ατόμων με ΔΑΦ (Kellaher, 2015· Mehzabin & Stokes, 2011· Schöttle et al., 2017). Στις περισσότερες έρευνες συμμετείχαν αποκλειστικά άνδρες με ΔΑΦ, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αξιολογηθεί η επίδραση των προγραμμάτων σεξουαλικής εκπαίδευσης και στο γυναικείο φύλο (Cridland et al., 2014). Επιπλέον, στην πλειονότητα των ερευνών συμμετείχαν είτε άτομα με ΔΑΦ διαφορετικών ηλικιών, είτε αρκετά μικρό δείγμα με αποτέλεσμα να μην μπορούν τα αποτελέσματα να γενικευτούν. Αξίζει να επισημανθεί ότι σε πολλές έρευνες τα δεδομένα συλλέχθηκαν μέσω ερωτήσεων σε φροντιστές/τριες και μέλη της οικογένειας των ατόμων με ΔΑΦ, με συνέπεια, να αμφισβητείται και πάλι η αξιοπιστία τους (Hellemans et al., 2007). Τέλος, αν και εφαρμόζονται αρκετά προγράμματα σεξουαλικής εκπαίδευσης, αυτά, ωστόσο, δεν έχουν αξιολογηθεί σε εφήβους/ες, με αποτέλεσμα να μην είναι δεδομένη η αποτελεσματικότητά τους (Tarnai, 2006).

Η παρούσα μελέτη

Οι έρευνες έχουν αναδείξει τη σημασία της σεξουαλικής εκπαίδευσης των εφήβων με ΔΑΦ. Κατά συνέπεια, θεωρείται αναγκαία η ανάπτυξη ενός εξειδικευμένου προγράμματος σπουδών που να καλύπτει τις ανάγκες και τις ικανότητες των εφήβων με ΔΑΦ, καθώς και τη δημιουργία ευκαιριών για επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και του ειδικού εκπαιδευτικού προσωπικού, που εμπλέκονται στη διαδικασία της σεξουαλικής εκπαίδευσής τους (Hatton & Tector, 2010· Larson et al., 2021). Συνάμα, η σχετική ελληνική βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται για τον περιορισμένο αριθμό πειραματικών μελετών, για το μικρό δείγμα συμμετοχής στις έρευνες και τη μη εστίαση και στα δύο φύλα (Γκόγκος, 2020· Kalyva, 2010). Λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς όλων των προηγούμενων ερευνών, η παρούσα μελέτη επιδιώκει να παρουσιάσει την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας ενός διδακτικού προγράμματος παρέμβασης (ανεξάρτητη μεταβλητή) με στόχο τη σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ (εξαρτημένη μεταβλητή).

Ειδικότερα, εξετάζονται τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Ποια η επίδραση του προγράμματος παρέμβασης στη διαμόρφωση σεξουαλικών γνώσεων στους/στις εφήβους/ες με ΔΑΦ μετά την εφαρμογή του;

- 2) Ποια η επίδραση του προγράμματος παρέμβασης στη σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων με ΔΑΦ στον χώρο του σχολείου και στον χώρο της οικίας τους;
- 3) Η αλλαγή και η βελτίωση της συμπεριφοράς των συμμετεχόντων/ουσών της πειραματικής ομάδας θα διατηρηθεί μετά το πέρας των έξι εβδομάδων από την ολοκλήρωση της παρέμβασης;

Μεθοδολογία

Η παρούσα μελέτη συνιστά μία πιλοτική έρευνα, με στόχο να αξιολογηθεί η αποτελεσματικότητα ενός διδακτικού προγράμματος παρέμβασης στη σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ.

Συμμετέχοντες/ουσες

Για τη συλλογή του δείγματος χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληψία σκοπιμότητας ή στρατηγική της σκόπιμης δειγματοληψίας (purposive ή αλλιώς purposive ή judgmental sampling). Σύμφωνα με αυτήν τη δειγματοληψία ο/η ερευνητής/τρια επιλέγει ενεργητικά και σκόπιμα το δείγμα εκείνο του οποίου τα μέλη θα εξυπηρετούν με τον καλύτερο τρόπο τους σκοπούς και τα ερωτήματα της έρευνάς του (Ιωσηφίδης, 2008).

Στην έρευνα συμμετείχαν 20 έφηβοι/ες με ΔΑΦ, 10 αγόρια και 10 κορίτσια, ηλικίας 16 - 19 χρονών (Μ.Ο.=17,2 έτη), οι οποίοι/ες φοιτούσαν σε Δημόσιο Ειδικό Σχολείο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Ειδικό Εργαστήρι Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης - ΕΕΕΕΚ), στις σχολικές τάξεις Δ', Ε' και ΣΤ'. Η επιλογή της συγκεκριμένης δομής έγινε εφόσον υπήρχε η δυνατότητα διεξαγωγής έρευνας και της πρόσβασης στον χώρο λόγω της συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο, αλλά και η ενημέρωση σχετικά με τις διαγνώσεις και το ιστορικό των εφήβων με ενυπόγραφη συναίνεση των γονέων.

Τα κριτήρια επιλογής του δείγματος ήταν τα ακόλουθα:

- Φύλο, ηλικία και σχολική τάξη φοίτησης.
- Διάγνωση ΔΑΦ - επιπέδου I και μη συννοσηρότητα με άλλες διαταραχές/αναπηρίες.
- Βαθμός λειτουργικότητας όσον αφορά στον λόγο/ομιλία, την επικοινωνία και την ικανότητα για εργασία σε μικρές ομάδες.
- Γνώση ελληνικής γλώσσας.
- Επίπεδο γραπτού και προφορικού λόγου.

Οι συμμετέχοντες/ουσες, σύμφωνα με τις επίσημες γνωματεύσεις και τις αξιολογήσεις, που υπάρχουν στον φορέα, ήταν έφηβοι/ες «μέτριας» ή «υψηλής λειτουργικότητας». Όλοι/ες οι έφηβοι/ες γνώριζαν την ελληνική γλώσσα, είχαν επικοινωνιακές δεξιότητες σε ικανοποιητικό επίπεδο με βάση τη χρονολογική τους ηλικία, και είχαν αναπτύξει τον προφορικό λόγο με ικανοποιητική ροή, ώστε να υλοποιούν διαλόγους για τις ανάγκες της καθημερινότητας. Επίσης, είχαν κατακτήσει τον μηχανισμό συλλαβισμού και αποκωδικοποίησης της ανάγνωσης σε σχετικά ικανοποιητικό βαθμό, και

κατανοούσαν απλές λέξεις και προτάσεις της μορφής (Υποκείμενο - Ρήμα - Αντικείμενο - Προσδιορισμός).

Οι έφηβοι/ες χωρίστηκαν σε δύο ομάδες των 10 ατόμων η κάθε μία:

1. Η πρώτη ομάδα, των 10 ατόμων (5 αγόρια και 5 κορίτσια), αποτέλεσε την πειραματική ομάδα, όπου πραγματοποιήθηκε η παρέμβαση.
2. Η δεύτερη ομάδα, αποτελούμενη από 10 άτομα (5 αγόρια και 5 κορίτσια), αποτέλεσε την ομάδα ελέγχου, όπου και δεν εφαρμόστηκε το πρόγραμμα παρέμβασης στη σεξουαλική εκπαίδευση.

Τα δημογραφικά στοιχεία των μαθητών/τριών της πειραματικής ομάδας και της ομάδας ελέγχου παρουσιάζονται στους Πίνακες 1 και 2:

Πίνακας 1

Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων/ουσών μαθητών/τριών ομάδας ελέγχου

Χαρακτηριστικά μαθητών/τριών – Πειραματική ομάδα			
Ψευδωνυμοποιημένα αρχικά ονοματεπωνύμου	Φύλο	Ηλικία	Τάξη φοίτησης
T. M.	Κορίτσι	17	E
A. M.	Κορίτσι	16	Δ
K. M.	Κορίτσι	18	E
Π. Χ.	Κορίτσι	19	ΣΤ
A. Ξ.	Κορίτσι	17	E
M. T.	Αγόρι	17	Δ
A. M.	Αγόρι	16	Δ
Σ. M.	Κορίτσι	18	E
M. M.	Αγόρι	19	ΣΤ
K. Σ.	Αγόρι	18	E

Πίνακας 2

Χαρακτηριστικά συμμετεχόντων/ουσών μαθητών/τριών ομάδας ελέγχου

Χαρακτηριστικά μαθητών/τριών – Ομάδα ελέγχου			
Ψευδωνυμοποιημένα αρχικά ονοματεπωνύμου	Φύλο	Ηλικία	Τάξη φοίτησης
A. Κ.	Κορίτσι	18	E
N. Σ.	Κορίτσι	19	ΣΤ
K. A.	Αγόρι	17	E
Γ. Π.	Αγόρι	16	Δ
Δ. Σ.	Κορίτσι	16	Δ
Δ. Χ.	Αγόρι	17	Δ
Γ. Σ.	Αγόρι	19	ΣΤ
Π. Τ.	Αγόρι	18	ΣΤ
M. Π.	Κορίτσι	17	E
E. Γ.	Κορίτσι	18	ΣΤ

Επιπρόσθετα, για τη συλλογή των δεδομένων, τόσο στο σχολείο όσο και στις οικίες των εφήβων, συμμετείχαν επικουρικά 2 κοινωνικοί λειτουργοί, 1 εκπαιδευτικός και 20 γονείς. Πιο αναλυτικά, ο εκπαιδευτικός, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για το διδακτικό αντικείμενο «Κοινωνική και Επαγγελματική Αγωγή» στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκε η παρέμβαση, συμπλήρωσε τις κλείδες παρατήρησης σχετικά με τη σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων στον χώρο του σχολείου. Οι δύο κοινωνικοί λειτουργοί παρείχαν πληροφορίες για το ιστορικό των εφήβων και βασικά στοιχεία για τις οικογένειές τους. Επιπλέον, οι κοινωνικοί λειτουργοί συνέβαλαν στην επικοινωνία με τους γονείς των εφήβων. Τέλος, οι γονείς συμπλήρωσαν τις κλείδες παρατήρησης στον χώρο της οικίας τους και έδωσαν περαιτέρω πληροφόρηση σχετικά με τη σεξουαλική συμπεριφορά των παιδιών τους.

Μέσα συλλογής, διαδικασία και ανάλυση

Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και τη χορήγηση άτυπου εργαλείου αξιολόγησης, σχεδιασμένο για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, καθώς και το ιστορικό των εφήβων που δόθηκε από τους γονείς και τους κοινωνικούς λειτουργούς, με στόχο να επιτευχθεί η μέθοδος της τριγωνοποίησης (Robson, 2007).

Ο σχεδιασμός του άτυπου ερευνητικού εργαλείου, το οποίο παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα, βασίστηκε σε προηγούμενες έρευνες και θεωρίες. Συγκεκριμένα, στις έρευνες της Αλευριάδου και των συνεργατών της (2016), του Γκόγκου (2020), των Klett και Turan (2012), της Παπαϊωάννου (2010), καθώς και στις θεωρίες της ανάλυσης έργου (Γενά & Γαλάνης, 2017) και των κοινωνικών ιστοριών (Gray, 2018).

Η όλη διαδικασία διήρκησε έξι μήνες (Οκτώβριος 2022 – Απρίλιος 2023), κατά τη διάρκεια της οποίας υλοποιήθηκαν: Ενημέρωση σχολείου και γονέων, συμπλήρωση εντύπων συναίνεσης για συμμετοχή και χρήση υλικού με βάση τον κώδικα δεοντολογίας, πληροφόρηση και άτυπες συνεντεύξεις με γονείς και εργαζομένους/ες, αρχική αξιολόγηση μαθητών/τριών, πρόγραμμα παρέμβασης, τελική αξιολόγηση, και επαναξιολόγηση. Πριν την έναρξη της έρευνας, προωθήθηκε ενημερωτική επιστολή για τους σκοπούς, τις μεθόδους και τις τεχνικές που επιλέχθηκαν προς το προσωπικό του σχολείου που συμμετείχε στην έρευνα και στους γονείς/κηδεμόνες των συμμετεχόντων μαθητών/τριών, με στόχο να εξασφαλιστεί και η έγγραφη συγκατάθεσή τους για τη συμμετοχή των ίδιων και των παιδιών τους στην έρευνα. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες/ουσες ενημερώθηκαν ότι είχαν κάθε νόμιμο δικαίωμα να αποχωρήσουν από την έρευνα οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούσαν. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στάλθηκε περίληψη των αποτελεσμάτων της μελέτης και μία ευχαριστήρια επιστολή στο σχολείο και στις οικογένειες.

Η ανάλυση των δεδομένων βασίστηκε σε ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους. Ως ερευνητικά δεδομένα χρησιμοποιήθηκαν οι βαθμοί των μαθητών/τριών με ΔΑΦ. Συγκεκριμένα, προσδιορίστηκε ο μέσος όρος των βαθμών της πειραματικής ομάδας, ο οποίος και συγκρίθηκε με τον μέσο όρο της ομάδας ελέγχου. Επιπλέον, η συλλογή και η ανάλυση των δεδομένων της παρατήρησης βασίστηκε σε κλειδες παρατήρησης, που συμπληρώθηκαν από τον εκπαιδευτικό και τους γονείς των εφήβων. Οι κλειδες παρατήρησης συμπληρώθηκαν σε δύο στάδια, πριν την έναρξη της παρέμβασης και μετά την ολοκλήρωσή της, και αφορούσαν όλους/ες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες (πειραματική ομάδα και ομάδα ελέγχου). Οι κλειδες παρατήρησης βασίστηκαν στην άντληση των παρακάτω δεδομένων: Ημερομηνία, ονοματεπώνυμο εφήβου/ης, περιγραφή σεξουαλικής συμπεριφοράς του/της εφήβου/ης, ημέρα και ώρα που αυτή εκδηλώθηκε, ο τρόπος, η συχνότητα και ο χώρος εμφάνισης, καθώς και εάν μετά τη σεξουαλική συμπεριφορά ο/η έφηβος/η ακολούθησε τους κανόνες υγιεινής.

Η αξιοπιστία στην ανάλυση των φύλλων παρατήρησης εξασφαλίστηκε με την παρουσία ενός ανεξάρτητου ερευνητή (εκπαιδευτή ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης - γνώση της ερευνητικής διαδικασίας της αξιοπιστίας), ο οποίος έλεγξε τις κλειδες και τα αποτελέσματα της παρατήρησης και επανεξέτασε τα θέματα που προέκυψαν, έτσι ώστε να επισημανθούν οι όποιες ασυμφωνίες ή παραλείψεις. Το επίπεδο συμφωνίας ήταν 93%.

Περιγραφή προγράμματος

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τέσσερα στάδια:

Στάδιο 1ο: Αρχική Αξιολόγηση

Τη 1^η εβδομάδα όλοι/ες οι συμμετέχοντες/ουσες έφηβοι/ες (N=20) αξιολογήθηκαν με το άτυπο εργαλείο αξιολόγησης (pre-test) από την κύρια ερευνήτρια σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό του διδακτικού αντικείμενου «Κοινωνική και επαγγελματική αγωγή». Η αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε σε δύο διδακτικές ώρες για τον/την κάθε/μία μαθητή/τρια διάρκειας 45' η κάθε μία. Δεν υπήρχε συγκεκριμένος χρόνος για κάθε δραστηριότητα. Ο/η κάθε μαθητής/τρια αφιέρωνε διαφορετικό χρόνο σε κάθε δραστηριότητα.

Το σύνολο βαθμών που μπορούσε να συγκεντρώσει ο/η κάθε/μία μαθητής/τρια ήταν 70 βαθμοί, καθώς το κάθε ζητούμενο του αξιολογητικού εργαλείου βαθμολογούνταν με 1 βαθμό. Σε όλους/ες τους/τις έφηβοι/ες χορηγήθηκε έντυπο υλικό¹, το οποίο αρχικά περιλάμβανε ασκήσεις αναφορικά με τη σωματογνωσία, τα σεξουαλικά μέρη και τη διάκριση φύλου.

Ξεκινώντας, στην *πρώτη δραστηριότητα αξιολόγησης*, οι έφηβοι/ες καλούνταν να ονομάσουν -χωρίς να τους παρέχεται καμία βοήθεια- και να δείξουν ταυτόχρονα βασικά σημεία του σώματός τους, που θα επέλεγαν οι ίδιοι/ες. Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός τούς υποδείκνυε σημεία του σώματός τους, που όφειλαν να αναγνωρίσουν και να ονομάσουν. Τέλος, ο/η κάθε μαθητής/τρια έπρεπε να συμπληρώσει στην άσκηση με τις εικόνες ενός άνδρα και μίας γυναίκας τα μέρη του σώματος, τα οποία αναγράφονταν και στην εκφώνηση της άσκησης. Τα μέρη αυτά ήταν: Κεφάλι, μάτια, αυτί, στόμα, μύτη, πρόσωπο, στήθος, κοιλιά, χέρι, δάχτυλα χεριού, λαιμός, πόδι, γόνατο, πατούσα, δάχτυλα ποδιού, ώμος, πλάτη, μασχάλη, αγκώνας, οπίσθια, πέος, αιδοίο. Συνολικά, ο/η κάθε έφηβος/η κλήθηκε να δώσει εικοσιμία απαντήσεις στο ανδρικό σώμα, και ίσο αριθμό απαντήσεων σχετικά με το γυναικείο σώμα.

Στη *δεύτερη δραστηριότητα αξιολόγησης*, οι έφηβοι/ες κλήθηκαν να διαβάσουν απλές προτάσεις, στις οποίες παρουσιάζονταν επιθυμητές και μη σεξουαλικές συμπεριφορές σε μορφή μικρών ιστοριών (π.χ. Ο Γιώργος είναι στο δωμάτιο του και αγγίζει το σώμα του. Η πόρτα είναι ανοιχτή) και να σημειώσουν με Χ ή Ν, εάν έκριναν ότι τα υποκείμενα των προτάσεων είχαν ενεργήσει ή όχι ορθά.

Στην *τρίτη δραστηριότητα αξιολόγησης* παρουσιάζονταν δύο αλληλένδετες εικόνες. Η πρώτη απεικόνιζε άνδρες ή γυναίκες κατά τη διάρκεια σεξουαλικών πράξεων, και η δεύτερη το πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιούνταν η σεξουαλική πράξη (π.χ. αυτοϊκανοποίηση ή άγγιγμα ιδιωτικών μερών του σώματος στο σχολείο). Οι έφηβοι/ες πάλι όφειλαν να σημειώσουν δίπλα στις εικόνες Χ ή Ν, εάν έκριναν ότι τα πρόσωπα των εικόνων είχαν ενεργήσει ή όχι ορθά στα συγκεκριμένα πλαίσια.

Η *τέταρτη και τελευταία δραστηριότητα αξιολόγησης* απεικόνιζε ασπρόμαυρα σκίτσα με άγγιγματα μεταξύ ετεροφυλόφιλων και ομοφυλόφιλων ατόμων καθώς και τη δυνατότητα αυτοϊκανοποίησης αυτών. Η άσκηση αυτή είχε σκοπό να προσδιορίσει τη σεξουαλική ταυτότητα των μαθητών/τριών. Στη συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν υπήρχε ορθή και λάθος απάντηση, ενώ οι έφηβοι/ες μπορούσαν να δώσουν παρά πάνω από μία απαντήσεις.

Μετά την αρχική αξιολόγηση, οι συμμετέχοντες/ουσες χωρίστηκαν σε δύο ομάδες ισάξιες γνωστικά: Πειραματική ομάδα και ομάδα ελέγχου. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της πρώτης εβδομάδας συμπληρώθηκαν και για τις δύο ομάδες φύλλα παρατήρησης από όλους τους γονείς (εφήβων πειραματικής ομάδας και ομάδας ελέγχου) και τον εκπαιδευτικό. Ο εκπαιδευτικός κλήθηκε να συμπληρώσει έξι πεδία στην κάθε φόρμα παρατήρησης, η οποία ήταν ξεχωριστή για τον/την κάθε μαθητή/τρια. Οι γονείς των συμμετεχόντων/ουσών κλήθηκαν να συμπληρώσουν επτά πεδία στην κάθε φόρμα παρατήρησης.

Στάδιο 2ο: Παρέμβαση

¹ Το υλικό είναι διαθέσιμο από τις συγγραφείς, εφόσον ζητηθεί.

Την 2^η εβδομάδα, και για διάστημα τριών εβδομάδων, χορηγήθηκε στην πειραματική ομάδα μόνο το εργαλείο παρέμβασης για οχτώ συνεδρίες διάρκειας 45' η κάθε μία.

Συγκεκριμένα, στην *πρώτη συνεδρία* παρουσιάστηκε οπτικοποιημένη η ιστορία «Μεγαλώνω και αλλάζω» ως αφορμή για τις αλλαγές στο σώμα των εφήβων και το θέμα που θα διδάσκονταν μέσω της παρέμβασης. Αναλυτικά, παρουσιάζονταν στους/στις έφηβοι/ες πέντε εικόνες με ιστορία που τη συνόδευαν σύντομες προτάσεις με απλό λεξιλόγιο, ώστε να μπορούν να τις διαβάσουν και να τις κατανοήσουν. Η πρώτη εικόνα έδειχνε ένα παιδί που μεγάλωσε και το σώμα του άλλαξε. Η δεύτερη εικόνα έδειχνε ένα άτομο να χαίρεται, όταν ακουμπάει τα ιδιωτικά του σημεία. Στην τρίτη και τέταρτη εικόνα υπήρχε το σκίτσο ενός ατόμου, στο οποίο δεν επιτρέπονταν να πιάνει τα ιδιωτικά του σημεία μπροστά σε άλλους/ες, καθώς και στον χώρο του σχολείου αντίστοιχα. Η πέμπτη και τελευταία εικόνα απεικόνιζε το συναίσθημα του θυμού, που νιώθουν οι άλλοι άνθρωποι, όταν βλέπουν κάποιον/α να πιάνει τα ιδιωτικά του μέρη μπροστά τους. Οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας, αρχικά, διάβασαν ο/η καθένας/μία μόνος/η μία-μία την ιστορία δίπλα στην εικόνα. Κατόπιν, τις διάβασε με δυνατή φωνή ο εκπαιδευτικός και ακολούθησε συζήτηση με τους/τις έφηβοι/ες για το περιεχόμενο της κάθε εικόνας.

Στη *δεύτερη και τρίτη συνεδρία*, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας διδάχθηκαν τα μέρη του σώματος και τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα μέσω τριών δραστηριοτήτων. Αρχικά, στην πρώτη δραστηριότητα ζητήθηκε από τους/τις έφηβους/ες να δείξουν και να ονομάσουν τα μέρη του σώματος που, γνώριζαν ο/η καθένας/μία αυτόνομα. Στην επόμενη δραστηριότητα ζητήθηκε από τον/την κάθε έφηβο/η να ονομάσει τα μέρη του σώματος που του/της υποδείκνυε ο εκπαιδευτικός. Η διαδικασία αυτή επαναλήφθηκε πολλές φορές και τα μέλη της πειραματικής ομάδας είχαν την ευκαιρία να μάθουν το ένα από το άλλο. Στην τελευταία δραστηριότητα σωματογνωσίας, οι έφηβοι/ες κλήθηκαν να συμπληρώσουν λέξεις πάνω στην εικόνα ενός ανδρικού και ενός γυναικείου σώματος, οι οποίες τους/τις δίνονταν στην εκφώνηση. Κάθε λέξη συζητούνταν με τον εκπαιδευτικό πριν τοποθετηθεί στο κατάλληλο πεδίο της άσκησης.

Στην *τέταρτη και πέμπτη συνεδρία*, οι έφηβοι/ες διδάχθηκαν τα ιδιωτικά τους μέρη και συμπλήρωσαν την άσκηση αυτο-αξιολόγησης. Συγκεκριμένα, οι έφηβοι/ες διδάχθηκαν την ενότητα αυτή μέσω κοινωνικής ιστορίας, η οποία και είχε δεκαέξι εικόνες, κοινές και για τα δύο φύλα. Σε αυτές παρουσιάζονταν τα ιδιωτικά μέρη ανδρών και γυναικών, καθώς και ποιοι/ες μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά και ποιοι/ες όχι. Οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας αρχικά διάβασαν ο/η καθένας/μία μόνος/η μία-μία την ιστορία κάτω από την κάθε εικόνα. Κατόπιν, τη διάβασε ξανά με δυνατή φωνή ο εκπαιδευτικός και ακολούθησε συζήτηση με τους/τις έφηβοι/ες για το περιεχόμενό της. Στο τέλος, ο εκπαιδευτικός τους/τις ρώτησε κάθε έναν/μία ξεχωριστά τι θυμόντουσαν από το περιεχόμενο του μαθήματος και στη συνέχεια, οι έφηβοι/ες συμπλήρωσαν την άσκηση αυτο-αξιολόγησης αυτόνομα. Στην άσκηση αυτή υπήρχαν σύντομες, απλές προτάσεις δίπλα από τις οποίες έπρεπε οι έφηβοι/ες να συμπληρώσουν την ένδειξη Χ ή V, ανάλογα με το εάν θεωρούσαν το περιεχόμενο τους σωστό ή λανθασμένο.

Στην *έκτη και έβδομη συνεδρία*, οι έφηβοι/ες διδάχθηκαν τον όρο ιδιωτικός χώρος και το άγγιγμα των ιδιωτικών μερών του σώματός τους σε αυτόν. Η διδασκαλία έγινε πάλι μέσω κοινωνικών ιστοριών με εικόνες, οι οποίες αναπαριστούσαν τόσο αγόρια όσο και κορίτσια και μικρό κείμενο από κάτω τους με κατανοητό για τους/τις έφηβους/ες λεξιλόγιο. Μέσα από τις εικόνες διδάσκονταν ποιοι είναι οι ιδιωτικοί χώροι (π.χ. μπάνιο,

δωμάτιο), κάτω από ποιες συνθήκες μπορούν να αυτοϊκανοποιούνται οι έφηβοι/ες με ΔΑΦ (π.χ. στο μπάνιο με κλειστή πόρτα), καθώς και τα βασικά βήματα της αυτοϊκανοποίησης για το κάθε φύλο ξεχωριστά. Στην αρχή, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας διάβασαν ο/η καθένας/μία μόνος/η του/της μία-μία την ιστορία κάτω από την κάθε εικόνα. Έπειτα, τη διάβασε ξανά με δυνατή φωνή ο εκπαιδευτικός και ακολούθησε συζήτηση με τους/τις μαθητές/τριες για το περιεχόμενο της. Στο τέλος, ο εκπαιδευτικός ρώτησε κάθε έναν/μία ξεχωριστά τι θυμόντουσαν από το περιεχόμενο του μαθήματος.

Στην *όγδοη συνεδρία* οι έφηβοι/ες διδάχθηκαν την καθαριότητα μετά την αυτοϊκανοποίηση στον ιδιωτικό τους χώρο, και συμπλήρωσαν μία άσκηση αυτοαξιολόγησης. Τα βήματα της καθαριότητας δίνονταν με τη μορφή ανάλυσης έργου (task analysis), ενώ συζήτησαν με τον εκπαιδευτικό τα βήματα και τη διαδικασία στο σύνολό της. Τέλος, στην άσκηση αυτό-αξιολόγησης υπήρχαν πάλι σύντομες, απλές προτάσεις δίπλα από τις οποίες έπρεπε οι έφηβοι/ες να συμπληρώσουν την ένδειξη Χ ή Ν, ανάλογα με το εάν έκριναν το περιεχόμενο τους σωστό ή λανθασμένο.

Στάδιο 3ο: Τελική αξιολόγηση

Μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης, την *5^η εβδομάδα*, χορηγήθηκε σε όλους/ες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες εκ νέου το αρχικό εργαλείο αξιολόγησης (post-test). Η αξιολόγηση πραγματοποιήθηκε σε χρονικό διάστημα πάλι δύο διδακτικών ωρών για τον/την κάθε μαθητή/τρια, διάρκειας 45' η κάθε μία. Επιπρόσθετα, και για τις δύο ομάδες δόθηκαν τα φύλλα παρατήρησης στους γονείς (εφήβων πειραματικής ομάδας και ομάδας ελέγχου) και στον εκπαιδευτικό. Η διαδικασία της τελικής αξιολόγησης ήταν ίδια ακριβώς με την αρχική αξιολόγηση.

Στάδιο 4ο: Επαναξιολόγηση

Μετά το πέρας των 6 εβδομάδων από το τέλος της παρέμβασης, δηλαδή, την *11^η εβδομάδα*, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας αξιολογήθηκαν πάλι με το αρχικό εργαλείο (follow up), προκειμένου να διαπιστωθεί εάν επιτεύχθηκε η γενίκευση της παρέμβασης. Η διαδικασία της αξιολόγησης ήταν ίδια ακριβώς με την αρχική και την τελική αξιολόγηση.

Παρακάτω, ακολουθεί το Γράφημα 1 με τη διαδικασία της έρευνας και τον χρόνο διάρκειάς της:

Διαδικασία Έρευνας/Χρονική Διάρκεια*	Αρχική Αξιολόγηση (pre test) & Παρατήρηση	Παρέμβαση							Τελική Αξιολόγηση (post test) & Παρατήρηση	Επαναξιολόγηση (Follow up)
		Ιστορία Αφόρμησης	Ασκήσεις Σωματογνωσίας	Ασκήσεις Σωματογνωσίας	Ιδιωτικά μέρη του σώματος	Ιδιωτικά μέρη του σώματος & Αυτοαξιολόγηση	Αγγίγματα στον ιδιωτικό χώρο	Αγγίγματα στον ιδιωτικό χώρο		
1 ^η εβδομάδα										
2 ^η εβδομάδα										
3 ^η εβδομάδα										
4 ^η εβδομάδα										
5 ^η εβδομάδα										
6 ^η εβδομάδα										
11 ^η εβδομάδα										

* Η κάθε εβδομάδα παρέμβασης περιλάμβανε 3 συνεδρίες των 45 λεπτών η κάθε μία

Γράφημα 1

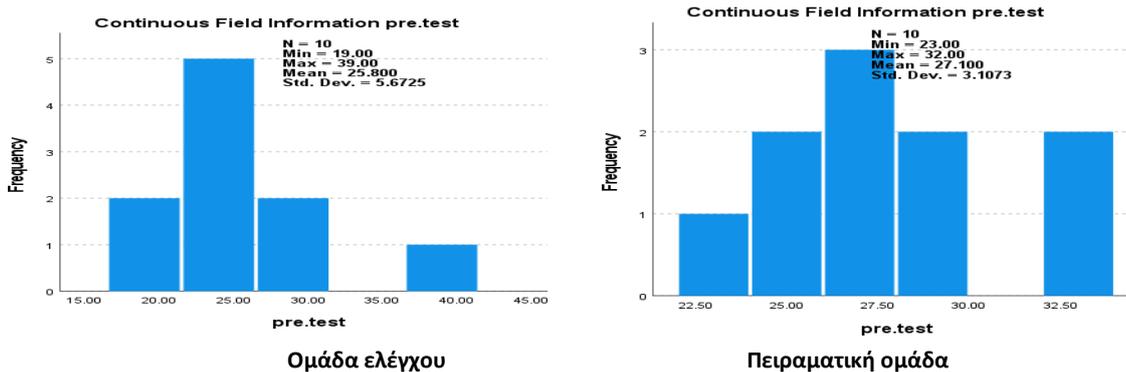
Διαδικασία και χρονική διάρκεια έρευνας

Αποτελέσματα

Τα ευρήματα της μελέτης ανέδειξαν τα εξής:

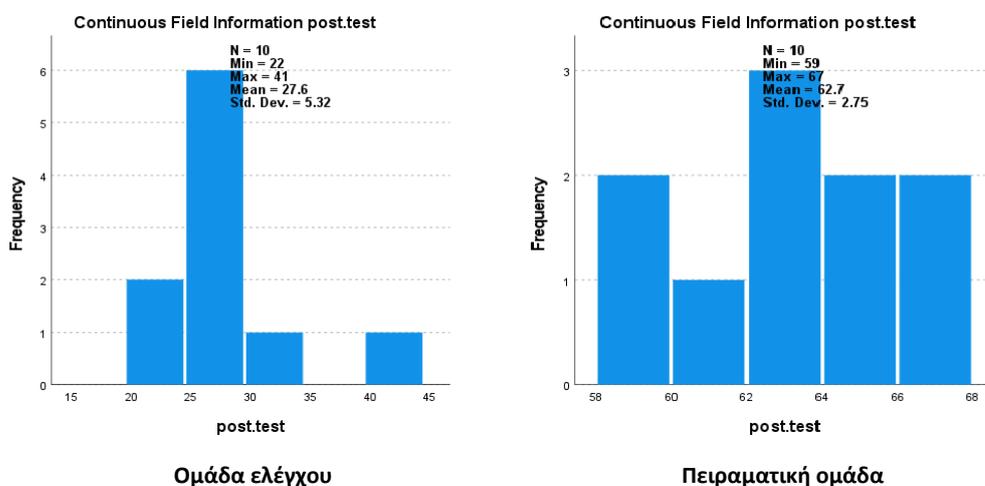
Διαμόρφωση σεξουαλικών γνώσεων

Τα ευρήματα σχετικά με την επίδραση του συγκεκριμένου προγράμματος στη διαμόρφωση των σεξουαλικών γνώσεων των συμμετεχόντων/ουσών με ΔΑΦ ανέδειξαν ότι οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας αύξησαν τις σεξουαλικές τους γνώσεις μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης. Συγκεκριμένα, στην αρχική αξιολόγηση και οι δύο ομάδες (πειραματική και ελέγχου) συγκέντρωσαν παρόμοιες βαθμολογίες, αφού ο μέσος όρος των βαθμών των αρχικών αξιολογήσεων ήταν 27.1/70 της πειραματικής ομάδας και 25.8/70 της ομάδας ελέγχου. Αντίθετα, στην τελική αξιολόγηση φάνηκαν οι βαθμοί των δύο ομάδων να έχουν στατιστικά σημαντική διαφορά, αφού ο μέσος όρος των βαθμών της πειραματικής ομάδας ήταν 62.7/70 και 27.6/70 της ομάδας ελέγχου (Γραφήματα 2 - 5).

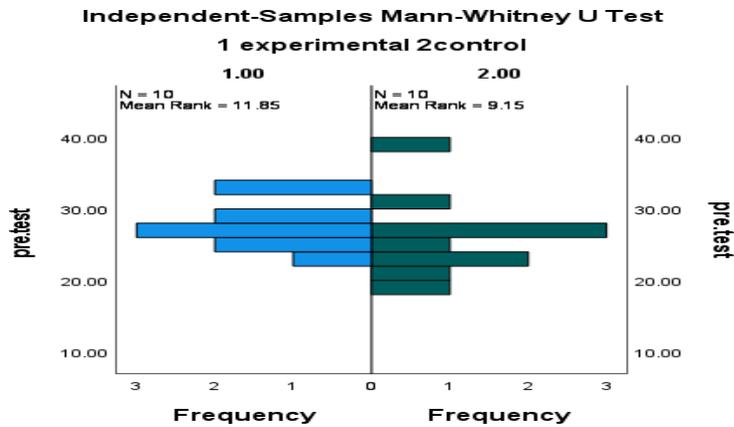
Γράφημα 2

Βαθμοί pre-test ομάδας ελέγχου και πειραματικής ομάδας

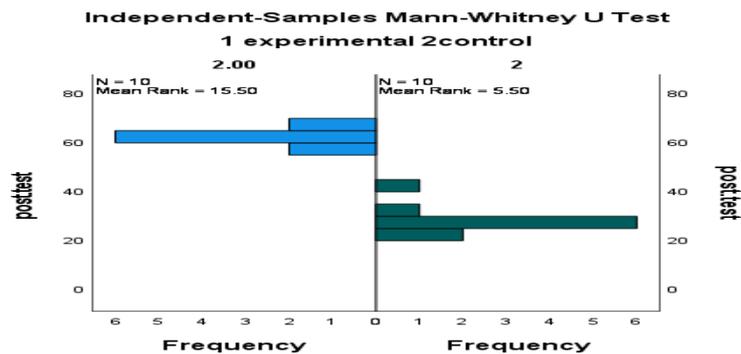
Γράφημα 3

Βαθμοί post-test ομάδας ελέγχου και πειραματικής ομάδας

Γράφημα 4

Συχνότητα βαθμών pre-test

Γράφημα 5

Συχνότητα βαθμών post-test

Σεξουαλική συμπεριφορά στον χώρο του σχολείου και της οικίας

Όσον αφορά στην επίδραση του προγράμματος παρέμβασης στη σεξουαλική συμπεριφορά των μαθητών/τριών με ΔΑΦ, διαπιστώθηκε, με βάση τις κλείδες παρατήρησης που συμπλήρωσαν οι γονείς και ο εκπαιδευτικός, ότι οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας μείωσαν αισθητά τις μη επιθυμητές σεξουαλικές τους συμπεριφορές, τόσο στον χώρο του σχολείου όσο και στον χώρο της οικίας τους, σε αντίθεση με τους/τις μαθητές/τριες της ομάδας ελέγχου, των οποίων οι ανεπιθύμητες συμπεριφορές συνέχισαν να εμφανίζονται. Συγκεκριμένα, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας και της ομάδας ελέγχου, πριν την έναρξη της παρέμβασης, συνήθιζαν να εκδηλώνουν σεξουαλικές συμπεριφορές αρκετά συχνά σε δημόσιο χώρο (π.χ. σχολική τάξη). Μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης, όμως, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας κατάφεραν να διακρίνουν τις έννοιες ιδιωτικός και δημόσιος χώρος, και μείωσαν τη συχνότητα εμφάνισης των σεξουαλικών συμπεριφορών τους, αλλαγή που δεν παρατηρήθηκε, ωστόσο, και στην ομάδα ελέγχου.

Επιπρόσθετα, παρατηρήθηκε ότι η πλειονότητα των εφήβων της πειραματικής ομάδας (8/10), όπως και οι έφηβοι/ες της ομάδας ελέγχου (8/10), πριν υλοποιηθεί η παρέμβαση, δεν συνήθιζαν να κλείνουν την πόρτα του μπάνιου ή του δωματίου τους, όταν εκδήλωναν σεξουαλικές συμπεριφορές, γεγονός που προκαλούσε δυσαρέσκεια στους οικείους τους. Η συμπεριφορά αυτή τροποποιήθηκε μετά το πέρας της παρέμβασης, εφόσον οι 9/10 έφηβοι της πειραματικής ομάδας ξεκίνησαν 8 στις 10 φορές να κλείνουν την πόρτα του δωματίου ή του μπάνιου, ώστε να απομονώνονται. Αντίθετα, οι 8/10 συμμετέχοντες/ουσες της ομάδας ελέγχου μόνο δύο στις δέκα φορές έκλειναν την πόρτα πίσω τους προκειμένου να εκδηλώσουν κάποια σεξουαλική συμπεριφορά.

Όσον αφορά στην εμφάνιση γενικότερα ανεπιθύμητων συμπεριφορών στον χώρο του σχολείου και της οικίας, τόσο οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας όσο και της ομάδας ελέγχου βρέθηκε ότι εκδήλωναν συχνά ανεπιθύμητες συμπεριφορές, όπως για παράδειγμα βγάλσιμο ρούχων, άγγιγμα ιδιωτικών σημείων άλλων ατόμων, προσπάθεια για φιλή, κ.ά. Μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης, όμως, η εμφάνιση συμπεριφορών από τους/τις εφήβους/ες της πειραματικής ομάδας φάνηκε ότι μειώθηκε αισθητά. Συγκεκριμένα, ο/η 1/10 έφηβος/η της πειραματικής ομάδας δεν εμφάνισε καμία ανεπιθύμητη σεξουαλική συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της τελικής αξιολόγησης, ενώ οι υπόλοιποι 9/10 εμφάνισαν ανεπιθύμητες σεξουαλικές συμπεριφορές κατά μέσο όρο τέσσερις φορές στις δέκα καταγραφές. Βρέθηκε, επίσης, ότι οι 8/10 έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας βελτίωσαν αισθητά και τον τρόπο φροντίδας και διατήρησης της προσωπικής τους υγιεινής μετά την εκδήλωση της σεξουαλικής τους συμπεριφοράς, αφού ακολουθούσαν τους κανόνες υγιεινής εννέα στις δέκα φορές. Αντίθετα, οι 9/10 συμμετέχοντες/ουσες της ομάδας ελέγχου δεν βρέθηκε να υιοθέτησαν κάποια νέα συμπεριφορά (Πίνακας 3).

Πίνακας 3

Σεξουαλική συμπεριφορά ομάδας ελέγχου και πειραματικής ομάδας

Σεξουαλικές Συμπεριφορές	Πειραματική ομάδα		Ομάδα ελέγχου	
	Pre-test	Post-test	Pre-test	Post-test
Σεξουαλική συμπεριφορά σε δημόσιο χώρο				
Αυτοϊκανοποίηση κλειστή πόρτα	7/10	7/10	8/10	2/10
Εμφάνιση ανεπιθύμητων συμπεριφορών	2/10	3/10	2/10	8/10
Τήρηση κανόνων υγιεινής	9/10	8/10	8/10	4/10
Σεξουαλική συμπεριφορά σε δημόσιο χώρο	3/10	4/10	3/10	9/10

Συμπεριφορά πειραματικής ομάδας (Επαναξιολόγηση)

Όσον αφορά στη διατήρηση της αλλαγής στη συμπεριφορά της πειραματικής ομάδας, μετά το πέρας των έξι εβδομάδων από την ολοκλήρωση της παρέμβασης, τα δεδομένα που προέκυψαν από τα τεστ επαναξιολόγησης (follow up test) ήταν παρόμοια

με τα αντίστοιχα της τελικής αξιολόγησης, η οποία είχε διεξαχθεί έξι εβδομάδες πριν. Συγκεκριμένα, στην τελική αξιολόγηση οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας συγκέντρωσαν βαθμούς με μέσο όρο 62.7/70 και στο τεστ επαναξιολόγησης 54.3/70 (Πίνακας 4).

Πίνακας 4

Επαναξιολόγηση μαθητών/τριών – Πειραματική ομάδα

Όνομα Κωδικοποιημένο	1 ^η Δραστηριότητα	2 ^η Δραστηριότητα	3 ^η Δραστηριότητα	Συνολικός Βαθμός
T. M.	40/54	8/8	8/8	56/70
A. M.	42/54	8/8	8/8	58/70
K. M.	50/54	8/8	8/8	66/70
Π. Χ.	50/54	6/8	8/8	64/70
A. Ξ.	43/54	8/8	8/8	59/70
M. T.	48/54	8/8	7/8	63/70
A. M.	41/54	8/8	8/8	57/70
Σ. M.	49/54	7/8	8/8	64/70
M. M.	45/54	5/8	5/8	55/70
K. Σ.	46/54	8/8	7/8	61/70

Συζήτηση

Η παρούσα έρευνα είχε ως στόχο να μελετήσει την αποτελεσματικότητα ενός διδακτικού προγράμματος παρέμβασης με στόχο τη σεξουαλική εκπαίδευση εφήβων με ΔΑΦ. Συγκεκριμένα, παρουσίασε τον σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση του προγράμματος με στόχο τον εμπλουτισμό των σεξουαλικών γνώσεων των συμμετεχόντων/ουσών και τη βελτίωση της σεξουαλικής συμπεριφορά τους.

Όσον αφορά στον εμπλουτισμό των σεξουαλικών γνώσεων, τα ευρήματα, με βάση την αρχική και τελική αξιολόγηση, ανέδειξαν τη βελτίωση των σεξουαλικών γνώσεων των μελών της πειραματικής ομάδας μετά την εφαρμογή της παρέμβασης. Πιο αναλυτικά, οι έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας αύξησαν τις γνώσεις τους για τα σημεία του σώματος και πλέον μπορούσαν να τα ονομάσουν και να ξεχωρίσουν τα ανδρικά από τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Επίσης, οι συγκεκριμένοι/ες έφηβοι/ες κατέκτησαν τις έννοιες ιδιωτικός και δημόσιος χώρος και κατανόησαν ποιες είναι οι κοινωνικά αποδεκτές σεξουαλικές συμπεριφορές και ποιες όχι. Ταυτόχρονα, απέκτησαν επιπλέον γνώσεις για τον ενδεδειγμένο τρόπο διατήρησης της προσωπικής τους υγιεινής. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν έρευνες που πιστοποίησαν τα θετικά αποτελέσματα από την εφαρμογή ψυχοσεξουαλικών προγραμμάτων σε εφήβους/ες τόσο στον διεθνή χώρο (Gilmour et al., 2012· Haruna et al., 2021· Kemigisha et al., 2019· Mellanby et al., 1995· Stankova &

Trajkonski, 2021· Tissot, 2009), όσο και στην Ελλάδα (Αλευριάδου και συν., 2016· Γκόγκος, 2020).

Τα ευρήματα σχετικά με την επίδραση του προγράμματος παρέμβασης στη σεξουαλική συμπεριφορά των συμμετεχόντων/ουσών στον χώρο του σχολείου και της οικίας κατέδειξαν ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα συνέβαλε, ώστε να τροποποιήσει τις μη επιθυμητές συμπεριφορές. Συγκεκριμένα, οι ανεπιθύμητες σεξουαλικές συμπεριφορές της πειραματικής ομάδας μειώθηκαν τόσο στον χώρο του σχολείου όσο και στον χώρο του σπιτιού, σε αντίθεση με τις αντίστοιχες της ομάδας ελέγχου, που παρέμειναν ίδιες. Βασικό εύρημα ήταν ότι το κλείσιμο της πόρτας κατά τη σεξουαλική πράξη ως συμπεριφορά υιοθετήθηκε από τους/τις περισσότερους/ες έφηβους/ες της πειραματικής ομάδας στο σχολείο και στην οικία. Από την άλλη, οι έφηβοι/ες της ομάδας ελέγχου συνέχισαν να μην κλείνουν την πόρτα, ούτε στον χώρο του σχολείου, ούτε του σπιτιού. Αυτά τα ευρήματα επιβεβαιώνονται και βιβλιογραφικά (Stokes et al., 2007), και έρχονται να υποστηρίξουν τις έρευνες εκείνες που υποστηρίζουν ότι η βελτίωση των σεξουαλικών γνώσεων επιφέρει και μείωση των ανεπιθύμητων σεξουαλικών συμπεριφορών (Γκόγκος, 2020· Mellanby et al., 1995· Stankova & Trajkonski, 2021· Tissot, 2009).

Αξιολογώντας το πρόγραμμα συνολικά, παρατηρούμε ότι και οι δύο στόχοι της συγκεκριμένης παρέμβασης φαίνεται να κατακτήθηκαν σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό από τους/τις έφηβοι/ες της πειραματικής ομάδας, καθώς στην επαναξιολόγηση (follow up) τα δεδομένα που προέκυψαν ήταν παρόμοια με τα αντίστοιχα της τελικής αξιολόγησης, η οποία είχε διεξαχθεί έξι εβδομάδες πριν. Η στατιστική διαφορά μεταξύ των 2 αξιολογήσεων (post test & follow up) δεν ήταν σημαντική και ως εκ τούτου θεωρείται δεδομένη η γενίκευση της παρέμβασης. Παράλληλα, αναδείχθηκε η συμβολή των κοινωνικών ιστοριών σε προγράμματα σεξουαλικής αγωγής και αυτό συνάδει με άλλες έρευνες (Ballan & Freyer, 2017· García-Vázquez et al., 2020· Klett & Turan 2012· Stankova & Trajkovski, 2020).

Ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα ήταν η ενεργή συμμετοχή των γονέων και η καταγραφή της εμπειρίας τους, οι οποίοι θεωρούν αρκετά βοηθητικά και απαραίτητα τα συγκεκριμένα προγράμματα, άποψη που συμμερίστηκαν και οι κοινωνικοί λειτουργοί που συμμετείχαν στην έρευνα. Η ίδια θέση προκύπτει και από τα αποτελέσματα άλλων ερευνών (Καλνα, 2010). Επιπρόσθετα, εξετάζοντας τα δεδομένα της παρέμβασης αναδείχθηκε ότι οι γονείς δήλωσαν ικανοποιημένοι σε μεγάλο βαθμό με το πρόγραμμα παρέμβασης, εφόσον βελτιώθηκε η ποιότητα ζωής όλης της οικογένειας. Την ίδια θετική στάση είχαν και οι κοινωνικοί λειτουργοί, όπου το βαθμολόγησαν με αρκετά ικανοποιητικό βαθμό. Τέλος, γονείς και ειδικοί επαγγελματίες (κοινωνικοί λειτουργοί και εκπαιδευτικός) δήλωσαν ότι θα συμμετείχαν ξανά σε ανάλογο πρόγραμμα, αναδεικνύοντας εκ νέου την αναγκαιότητά του. Αυτό το εύρημα υπογραμμίζει τη σημασία της σεξουαλικής αγωγής των εφήβων με ΔΑΦ, καθώς αυτή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη μετέπειτα ζωή τους (Γενά & Γκόγκος, 2017). Επίσης, δήλωσαν πως επιθυμούν και οι ίδιοι να εκπαιδευτούν, ώστε να μπορούν να τα εφαρμόζουν αποτελεσματικά. Μέσω των συγκεκριμένων συμμετεχόντων/ουσών, λοιπόν, προσδοκείται να παρακινηθούν και επιπλέον γονείς και εκπαιδευτικοί να εκπαιδευτούν, να συμμετάσχουν και να εφαρμόσουν προγράμματα σεξουαλικής εκπαίδευσης. Άλλωστε, είναι τεκμηριωμένο ότι μέσω της σεξουαλικής εκπαίδευσης τα άτομα με ΔΑΦ γνωρίζουν τον εαυτό τους, έχουν υγιή σεξουαλική ζωή, κοινωνικοποιούνται και αυξάνονται τα επίπεδα αυτονομίας και αυτοεκτίμησής τους (Adams & Liang, 2020).

Συνοψίζοντας, η παρούσα έρευνα αναδεικνύει την αναγκαιότητα της ύπαρξης εκπαιδευτικών προγραμμάτων σεξουαλικής αγωγής σε ιδιωτικούς και σε δημόσιους φορείς ειδικής αγωγής και εκπαίδευσης (Maich & Sider, 2019). Μέσω της σεξουαλικής εκπαίδευσης τα άτομα με ΔΑΦ γνωρίζουν τον εαυτό τους, έχουν υγιή σεξουαλική ζωή, κοινωνικοποιούνται και αυξάνονται τα επίπεδα αυτονομίας και αυτοεκτίμησής τους (Adams & Liang, 2020). Ως εκ τούτου και η κοινωνία ως σύνολο ευημερεί καθώς μπορεί να εντάξει όλα τα άτομα με και χωρίς αναπτυξιακές δυσκολίες και με αυτόν τον τρόπο να αποφεύγονται περιστατικά κακοποίησης και σεξουαλικής παρενόχλησης (Beddows & Brooks, 2016).

Περιορισμοί

Η συγκεκριμένη έρευνα εμπεριείχε κάποιους περιορισμούς. Ο σημαντικότερος εξ αυτών ήταν το μικρό δείγμα συμμετεχόντων/ουσών και η αδυναμία εφαρμογής του προγράμματος παρέμβασης σε ευρύ πληθυσμό με διάγνωση ΔΑΦ, καθώς το υλικό ήταν σχεδιασμένο αποκλειστικά για έφηβους/ες μέτριας και υψηλής λειτουργικότητας. Κατά συνέπεια, η αποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου προγράμματος σε έφηβους/ες με χαμηλά επίπεδα λειτουργικότητας καθίσταται αβέβαιη. Ένας ακόμη περιορισμός ήταν ότι τα βήματα της αυτοϊκανοποίησης δεν διδάχθηκαν στους/στις έφηβους/ες μέσω άμεσης διδασκαλίας λόγω σεβασμού προς την ιδιωτικότητα των συμμετεχόντων/ουσών, τους κανόνες του σχολικού πλαισίου και τον κώδικα ηθικής και δεοντολογίας. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η επίτευξη της αυτοϊκανοποίησης με λειτουργικό τρόπο να μην έχει κατακτηθεί από όλους/ες τους/τις συμμετέχοντες/ουσες και τα δεδομένα να προκύπτουν μέσω παρατήρησης από την οικογένεια. Τέλος, επιπρόσθετος περιοριστικός παράγοντας ήταν η απουσία εξωτερικού παρατηρητή στην οικία των συμμετεχόντων/ουσών, γεγονός που πάλι δημιουργεί αμφισβητήσεις ως προς την εγκυρότητα των δεδομένων που συλλέχθηκαν από τις κλειδες παρατήρησης των γονέων. Οι προαναφερθέντες, ωστόσο, περιορισμοί είναι συνήθεις στις έρευνες που αφορούν στη σεξουαλική διαπαιδαγώγηση και κατά συνέπεια, δεν τίθεται κάποιος προβληματισμός σχετικά με τη συνολική αξιοπιστία των αποτελεσμάτων του προτεινόμενου προγράμματος παρέμβασης σε έφηβους/ες με ΔΑΦ μέτριας και υψηλής λειτουργικότητας.

Συμπεράσματα

Η ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας καταδεικνύει τη σημασία της σεξουαλικής εκπαίδευσης εφήβων με ΔΑΦ. Οι συμμετέχοντες/ουσες, μέσω της συγκεκριμένης παρέμβασης, βελτίωσαν τις σεξουαλικές τους γνώσεις, εφόσον έμαθαν το σώμα τους, τις αλλαγές που τους συμβαίνουν εξαιτίας της εφηβείας, τους κανόνες υγιεινής, τον ιδιωτικό τους χώρο και κατάφεραν να διαχωρίσουν πλέον τις επιθυμητές από τις μη επιθυμητές σεξουαλικές συμπεριφορές. Επίσης, παράλληλα με την αύξηση των σεξουαλικών τους γνώσεων, παρατηρήθηκε μείωση των ανεπιθύμητων σεξουαλικών συμπεριφορών τους. Αυτή η μείωση πιθανόν να επιφέρει βελτίωση της λειτουργικότητας των εφήβων με ΔΑΦ στον περιβάλλοντα χώρο, της οικίας και του σχολείου, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο και τη μελλοντική τους εκπαίδευση πιο εύκολη για τους/τις θεραπευτές/τριες. Επίσης, βρέθηκε ότι οι σεξουαλικές γνώσεις συνδέονται άμεσα με τις σεξουαλικές συμπεριφορές, εφόσον από τα αποτελέσματα της μελέτης καταδεικνύεται πως η αύξηση των σεξουαλικών γνώσεων συνεπάγεται και μείωση των ανεπιθύμητων σεξουαλικών συμπεριφορών.

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα παρέμβασης θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά -είτε αυτούσιο, είτε με τροποποιήσεις- ως μέρος ενός προγράμματος εκπαίδευσης στη σεξουαλική εκπαίδευση νηπίων, παιδιών αλλά και εφήβων με ΔΑΦ, αλλά και άλλων κατηγοριών ειδικών εκπαιδευτικών αναγκών και αναπηριών. Επιπρόσθετα, θα μπορούσε να εφαρμοστεί και σε παιδιά τυπικής ανάπτυξης μικρότερης ηλικίας. Το πρόγραμμα θα μπορούσε να υλοποιηθεί, πέρα από το σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον, και σε ευρύτερα από αυτό πλαίσια στα οποία εκπαιδεύονται μαθητές/τριες με ΔΑΦ, όπως κέντρα ειδικών θεραπειών, προκειμένου να επιτευχθεί και η γενίκευση και η παγίωση των νέων γνώσεων και συμπεριφορών. Τέλος, το συγκεκριμένο πρόγραμμα θα μπορούσε να αποτελέσει μέρος ενός ψυχοεκπαιδευτικού προγράμματος για γονείς παιδιών και εφήβων με ΔΑΦ, αλλά και γονέων με ένα ή περισσότερα παιδιά με εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία/ες.

Βιβλιογραφία

- Αλευριάδου, Α., Γκιαούρη, Σ., & Παυλίδου, Κ. (2016). *Προβλήματα συμπεριφοράς σε άτομα με νοητική αναπηρία - Διαχείριση στο πλαίσιο της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης*. Πεδίο.
- Adams, N., & Liang, B. (2020). *Trans and autistic: Stories from life at the intersection*. Jessica Kingsley Publishers.
- Aston, M. (2012). Asperger syndrome in the bedroom. *Sexual and Relationship Therapy*, 27(1), 73–79. <https://doi.org/10.1080/14681994.2011.649253>
- Ballan, M. S. (2012). Parental perspectives of communication about sexuality in families of children with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(5), 676–684. <https://doi.org/10.1007/s10803-011-1293-y>
- Ballan, M. S., Freyer, M. B. (2017). Autism spectrum disorder, adolescence, and sexuality education: Suggested interventions for mental health professionals. *Sexuality and Disability*, 35(2), 261–273. <https://doi.org/10.1007/s11195-017-9477-9>
- Beddows, N., & Brooks, R. (2016). Inappropriate sexual behaviour in adolescents with autism spectrum disorder: What education is recommended and why. *Early intervention in Psychiatry*, 10(4), 282–289. <https://doi.org/10.1111/eip.12265>
- Brown-Lavoie, S. M., Vecili, M. A., & Weiss, J. A. (2014). Sexual knowledge and victimization in adults with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(9), 2185–2196. <https://doi.org/10.1007/s10803-014-2093-y>
- Γενά, Α., & Γαλάνης, Π. (2017). Βασικές αρχές, προγραμματικές συνθήκες και μέθοδοι εκπαίδευσης και θεραπείας παιδιών με ΔΑΦ. Στο Α. Γενά (Επιμ.), *Συστημική, συμπεριφορική - αναλυτική προσέγγιση: Αξιολόγηση, διάγνωση, εκπαίδευση, θεραπευτικές παρεμβάσεις και ένταξη παιδιών με νευρο-αναπτυξιακές διαταραχές με έμφαση στη Διαταραχή Αυτιστικού Φάσματος*, (σσ. 209-342). Gutenberg.
- Γενά, Α., & Γκόγκος, Γ. (2017). Μια εναλλακτική προσέγγιση στη διαχείριση των προβλημάτων συμπεριφοράς: λειτουργική ανάλυση της συμπεριφοράς και θεραπευτική σχέση. Στο Α. Γενά (Επιμ.), *Συστημική, συμπεριφορική - αναλυτική προσέγγιση* (σσ. 444-492). Gutenberg.

- Γκόγκος, Γ. (2020). Σεξουαλική εκπαίδευση και η συνάφειά της με την μείωση της προβληματικής συμπεριφοράς σε έφηβους με διαταραχή αυτιστικού φάσματος (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Chan, J., & John, R. M. (2012). Sexuality and sexual health in children and adolescents with autism. *The Journal for Nurse Practitioners*, 8(4), 306–315.
- Cridland, E. K., Jones, S. C., Caputi, P., & Magee, C. A. (2014). Being a girl in a boys' world: Investigating the experiences of girls with autism spectrum disorders during adolescence. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(6), 1261-1274. <https://doi.org/10.1007/s10803-013-1985-6>
- Dekker, L. P., Van der Vegt, E. J. M., Visser, K., Tick, N., Boudesteijn, F., Verhulst, F. C., Maras, A., & Greaves-Lord, K. (2015). Improving psychosexual knowledge in adolescents with autism spectrum disorder: Pilot of the tackling teenage training program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(6), 1532–1540. <https://doi.org/10.1007/s10803-014-2301-9>
- Dewinter, J., Van Parys, H., Vermeiren, R., & Van Nieuwenhuizen, C. (2017). Adolescent boys with an autism spectrum disorder and their experience of sexuality: An interpretative phenomenological analysis. *Autism*, 21(1), 75–82. <https://doi.org/10.1177/1362361315627134>.
- Dewinter, J., Vermeiren, R., Vanwesenbeeck, I., Lobbestael, J., & Van Nieuwenhuizen, C. (2015). Sexuality in adolescent boys with autism spectrum disorder: Self-reported behaviours and attitudes. *Journal of autism and developmental disorders*, 45(3), 731–741. <https://doi.org/10.1007/s10803-014-2226-3>
- García-Vázquez, J., Quintó, L., & Agulló-Tomás, E. (2020). Impact of a sex education programme in terms of knowledge, attitudes and sexual behaviour among adolescents in Asturias (Spain). *Global Health Promotion*, 27(3), 122-130. <https://doi.org/10.1177/1757975919873621>
- Gilmour, L., Schalomon, P. M., & Smith, V. (2012). Sexuality in a community based sample of adults with autism spectrum disorder. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(1), <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.rasd.2011.06.003313-318>.
- Gray, C. (2018). Social stories. <https://carolgraysocialstories.com/wp-content/uploads/2018/12/Social-Stories-10.2-Criteria.pdf>
- Greenberg, J. S., Bruess, C. E., & Oswalt, S. B. (2016). *Exploring the dimensions of human sexuality* (6th edition). Jones & Bartlett Learning.
- Haruna, H., Okoye, K., Zainuddin, Z., Hu, X., Chu, S., & Hosseini, S. (2021). Gamifying Sexual Education for Adolescents in a Low-Tech Setting: Quasi-Experimental Design Study. *JMIR serious games*, 9(4), e19614. <https://doi.org/10.2196/19614>
- Hatton, S., & Tector, A. (2010). Focus on practice: Sexuality and relationship education for young people with autistic spectrum disorder: Curriculum change and staff support. *British Journal of Special Education*, 37(2), 69–76. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8578.2010.00466.x>

- Hellemans, H., Colson, K., Verbraeken, C., Vermeiren, R., & Deboutte, D. (2007). Sexual behavior in high functioning male adolescents and young adults with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 260–269. <https://doi.org/10.1007/s10803-006-0159-1>
- Hellemans, H., Roeyers, H., Leplae, W., Dewaele, T., & Deboutte, D. (2010). Sexual behavior in male adolescents and young adults with autism spectrum disorder and borderline/mild mental retardation. *Sexuality and Disability*, 28(2), 93–104. <https://doi.org/10.1007/s11195-009-9145-9>
- Hénault, I., & Attwood, T. (2002). *The sexual profile of adults with Asperger's Syndrome: The need for understanding, support and sex education*. Inaugural World Autism Congress, Melbourne, Australia.
- Hénault, I. (2006). *Asperger's syndrome and sexuality: From adolescence through adulthood*. Jessica Kingsley Publishers Ltd.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Κριτική.
- Kalyva, E. (2010). Teachers' perspectives of the sexuality of children with autism spectrum disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 4(3), 433–437. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2009.10.014>
- Kemigisha, E., Bruce, K., Ivanova, O., Leye, E., Coene, G., Ruzaaza, G. N., ... & Michielsen, K. (2019). Evaluation of a school based comprehensive sexuality education program among very young adolescents in rural Uganda. *BMC Public Health*, 19(1), 1–11. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7805-y>
- Kellaher, D. C. (2015). Sexual behavior and autism spectrum disorders: An update and discussion. *Current Psychiatry Reports*, 17(4), 1-8. <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0562-4>
- Larson, S. K., Nielsen, S., Hemberger, K., & Klug, M. G. (2021). Addressing puberty challenges for adolescents with autism spectrum disorder: A survey of occupational therapy practice trends. *The American Journal of Occupational Therapy*, 75(3), 7503180020. <https://doi.org/10.5014/ajot.2021.040105>
- Klett, L. S., & Turan, Y. (2012). Generalized effects of social stories with task analysis for teaching menstrual care to three young girls with autism. *Sexuality and Disability*, 30(3), 319–336. <https://doi.org/10.1007/S11195-011-9244-2>
- Koller, R. (2000). Sexuality and adolescents with autism. *Sexuality and Disability*, 18(2), 125-135. [doi: 10.1023/A:1005567030442](https://doi.org/10.1023/A:1005567030442)
- Maich, K., & Sider, S. (2019). Special education needs and disabilities in secondary education (Canada). In *Bloomsbury education and childhood studies*. Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781474209441.0054>
- Mehzabin, P., & Stokes, M. A. (2011). Self-assessed sexuality in young adults with high functioning autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5(1), 614-621. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2010.07.006>

- Mellanby, A. R., Phelps, F. A., Crichton, N. J., & Tripp, J. H. (1995). School sex education: an experimental programme with educational and medical benefit. *BMJ*, 311(7002), 414–417. <https://doi.org/10.1136/bmj.311.7002.414>
- Παπαϊωάννου, Β. (2013). Sex and relationships health education project in a Greek senior high school. *Εκπαιδευτική Επικαιρότητα*, α(4), 28–35.
- Parchomiuk, M. (2018). Sexuality of persons with autistic spectrum disorders (ASD). *Sexuality and Disability*, 1–16. <https://doi.org/10.1007/s11195-018-9534-z>
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του Πραγματικού Κόσμου*. Gutenberg.
- Schöttle, D., Briken, P., Tüscher, O., & Turner, D. (2017). Sexuality in autism: Hypersexual and paraphilic behavior in women and men with high-functioning autism spectrum disorder. *Dialogues in clinical neuroscience*, 19(4), 381. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2017.19.4/dschoettle>
- Stankova, T., & Trajkovski, V. (2021). Sexual education of persons with autistic spectrum disorders: Use of the technique: ‘Social stories’. *Sexuality and Disability*, 39(2), 377–393. <https://doi.org/10.1007/s11195-020-09655-y>
- Stokes, M. A., & Kaur, A. (2005). High-functioning autism and sexuality: A parental perspective. *Autism*, 9, 266–289. <https://doi.org/10.1177/1362361305053258>
- Stokes, M., Newton, N., & Kaur, A. (2007). Stalking, and social and romantic functioning among adolescents and adults with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(10), 1969–1986. <https://doi.org/10.1007/s10803-006-0344-2>
- Tarnai, B. (2006). Review of effective interventions for socially inappropriate masturbation in persons with cognitive disabilities. *Sexuality and Disability*, 24(3), 151. <https://doi.org/10.1007/s11195-006-9016-6>
- Tissot, C. (2009). Establishing a sexual identity: Case studies of learners with autism and learning difficulties. *Autism*, 13(6), 551–566. <https://doi.org/10.1177/1362361309338183>
- Travers, J., & Tincani, M. (2010). Sexuality education for individuals with autism spectrum disorders: Critical issues and decision making guidelines. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 284–293. <https://www.jstor.org/stable/23879812>
- Visser, K., Greaves-Lord, K., Tick, N. T., Verhulst, F. C., Maras, A., Van der Vegt, E. J. M. (2017). A randomized controlled trial to examine the effects of the tackling teenage psychosexual training program for adolescents with autism spectrum disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 58(7), 840–850. <https://doi.org/10.1111/icpp.12709>